

Egyetemi füzetek 45

A dialógus formái a magyar régiségben

A dialógus formái a magyar régiségben

**Szerkesztette
Farmati Anna
Gábor Csilla**

EGYETEMI MŰHELY KIADÓ
Bolyai Társaság – Kolozsvár
2021

A kiadvány megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

© Szerzők; Bolyai Társaság

Kiadja az Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kolozsvár

Felelős kiadó: Rancz Mónika

Korrektúra: Szabó Beáta

Számítógépes tördelés: Metaforma Kft., Kolozsvár

Borítóterv: Makkai Bence

Nyomdai munkálatok: GPO Graphics, Kolozsvár

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

A dialógus formái a magyar régiségben / szerkesztette: Farmati Anna,

Gábor Csilla. - Cluj-Napoca : Egyetemi Műhely Kiadó, 2021

ISBN 978-606-8886-43-5

I. Farmati, Anna (ed.)

II. Gábor, Csilla (ed.)

2

Egyetemi Műhely Kiadó

Bolyai Társaság – Kolozsvár

Igazgató: Veress Károly

Felelős kiadó: Rancz Mónika

400604 Cluj-Napoca

B-dul 21 Decembrie 1989 nr. 116

Tel.: 0264-591582

E-mail: egyetemimuhely@gmail.com

<https://www.bolyait.ro/egyetemi-muhely-kiado/>

Báthory Orsolya

Egy széljegyzet margójára

Pázmány javítása és annak utóélete a *Peniculus papporum*ban,
avagy a szerző dialógusa önmagával

Amint az köztudott, Pázmány Péter az először 1613-ban kiadott *Kalauzába* szinte valamennyi addig megjelent művét beillesztette. A beillesztés legfőbb módszere nála a kompilációs-újrairó eljárás, amellyel a már korábban megírt szövegét a majdani befogadó mű logikája, érvelésrendszere szerint alakítja. Pázmány maga így jellemzi módszerét: „Meg-is tartom ezekben, mint saját munkáimban, igazságomat: és tetczésem-szerént, meg-jobbítom, meg-rövidítem, meg-töldöm, a’ hol helyesnek álítom lenni. Söt ugyan ezen Könyvnek is mostani második nyomtatásában, a’ hol alkotmatosnak látom, világosb értelemmel, szebb rendel, ékessebb igékkel, ujob bizonyságokkal vagy meg hosszabbítom vagy meg rövidítem írásomat, hogy az emberek értelméhez alkalmaztassam fáradságomat.”¹

Erre az alkotói eljárásra tekinthetünk akár úgy is, mint Pázmány egyfajta önmagával folytatott dialógusára. Saját műveire reflektálva folytatja ezt az öndialógust, amely azon állandó belső igényből fakadhat, hogy egy olyan szöveget produkáljon, amely a katolikus hitvédelmet tökéletes, logikailag hézagmentes rendszer formájában valósítja meg. Ez, a pázmányi életművet alapjaiban meghatározó szövegalkotási módszer nemcsak a korábbi Pázmány-művek és a *Kalauz*, de az egyes művek viszonylatában is kimutatható, és sokszor nehezen átlátható összefüggésrendszert eredményez.² A Pázmánnyal foglalkozó szakirodalom a *Kalauz*ba beszerkesztett művek közül főként azokat regisztrálta, amelyek nagyobb, egybefüggő szöveg egységekkel, ben-nük a textus szintjén megmutatkozó megfelelésekkel képviseltetik magukat

A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa. A tanulmány az NKFIH/OTKA K 115859 sz. pályázata támogatási időszakában készült.

¹ PÁZMÁNY Péter, *Igassagra vezető Kalauz melyet irt es most sok helyen meg-jobbítván, másodszor ki-bocsátott Pazmany Péter esztergami ersek*, Pozsony, 1623, 3v. (RMNY 1293). A továbbiakban: *Kalauz* 1623.

² A *Kalauz* és Pázmány életműve közti bonyolult összefüggésrendszert Hargittay Emil vizsgálta nemrégiben kiadott akadémiai doktori értekezésében. HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere: a Kalauz és a vitairatok újraírása*, Budapest, Universitas, 2019.

Pázmány ezen fő opuszában. Ugyanakkor Hargittay Emil akadémiai doktori értekezésében rámutat, hogy a *Kalauz* kritikai kiadásának megvalósulásához elengedhetetlen lesz valamennyi *Kalauz*ba kompilált mű összefüggésrendszerének ismerete.³ Ez utóbbihoz szolgálhat adalékkul az a filológiai jellegű mikrovizsgálat, amellyel Pázmány 1610-ben kiadott latin nyelvű vitairata, a *Peniculus papporum*⁴ és a *Kalauz* közti kapcsolat kimutatását céloztam meg. A két mű közti korreláció feltételezése, illetve feltárása eleddig nem került be a *Kalauz*val kapcsolatos filológiai kutatások homlokterébe, hiszen az efféle vizsgálatok joggal a nagyobb tendenciák kimutatására fókuszáltak. Jelen írásomban három példán szeretném bemutatni a *Peniculus* szövegének Pázmány más vitairataival, valamint az 1613-as *Kalauz*val való viszonyát. Vizsgálataimat a *Kalauz* első kiadására korlátoztam, az 1623-as és 1637-es edíciókra csak akkor térek ki, ha azokban lényeges szerkezeti eltérés mutatkozik az 1613-ban megjelent szöveghez képest.

Az először 1610-ben kiadott *Peniculus papporum* a zsolnai zsinat határozatait védelmező evangélikus irat, az *Apologia pro synodo Solnensi* cáfolatára íródott. Pázmány 1611-ben kisebb változtatásokkal újra kiadta a *Peniculust*, és ezt a második kiadást emelte be az 1612-ben megjelent *Logi alogi* című művébe, amely a *Peniculus*ra adott evangélikus viszontválaszra készült.⁵ A *Logi alogi*, noha függeléként bekerült az 1613-as *Kalauz*ba is,⁶ a *Peniculus*

³ *Uo.*, 237.

⁴ [PÁZMÁNY Péter], *Peniculus papporum Apologiae Solnensis conciliabuli et hyperaspistes legitimae antologiae Illustriss. Cardinalis Francisci Forgacs [...]* Ioannes Iemicus parochus Senquicensis scribebat, Pozsony, 1610, (RMNY 1002). (A továbbiakban: *Peniculus* 1610) – Második kiadása: *Ua.*, Pozsony, 1611 (RMNY 1024). (A továbbiakban: *Peniculus* 1611).

⁵ A zsolnai zsinat körül kialakult hitvitabokor egyes darabjai megjelenésük sorrendjében (1610–1612):

1. *Acta et conclusiones conventus seu synodi certorum inclityi Hungariae regni baronum, magnatum et nobilium, nec non legatorum et ministrorum Augustanae confessionis ex decem Cis-Danubianis comitatibus Zolnae congregatorum anno Domini MDCX. diebus 28. 29. et 30. Martii*, Bártfa, Klöss, 1610, RMNY 987.

2. Forgách Ferenc esztergomi érsek tiltakozása a zsinat összehívása és annak határozatai ellen. (= *Peniculus* 1610, 8–11; *Peniculus* 1611, 10–13.)

3. *Apologia pro synodo Solnensi, eiusque constitutionibus [...]*, Kassa, Iohannes Fischer, 1610. RMNY 996.

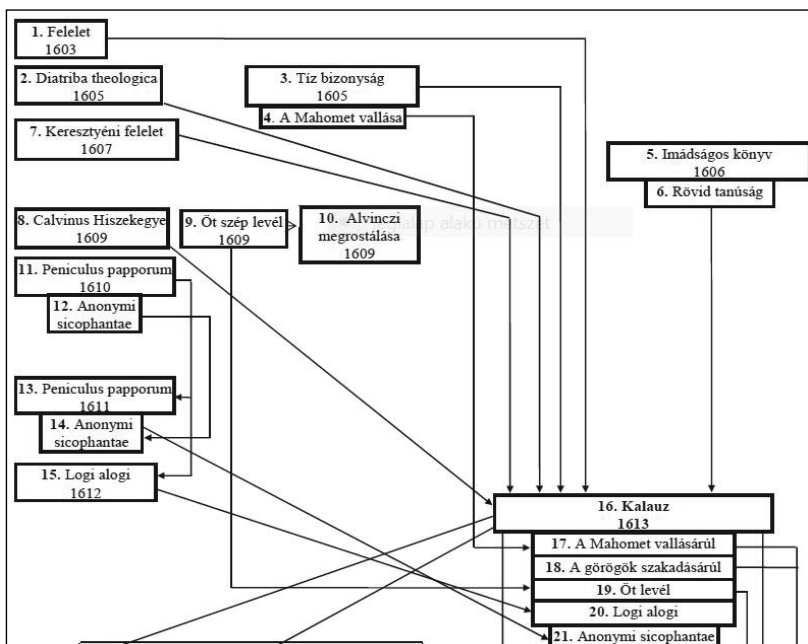
4. *Peniculus* 1610; *Peniculus* 1611.

5. [Eliáš LÁNI], *Malleus peniculi papistici adversus apologiam Solnensis synodi editi [...]* scribebat Petrus Petschius, Kassa, Iohannes Fischer, 1612 (RMNY 1035).

6. [PÁZMÁNY Péter], *Logi alogi, quibus baptae calamosphactae peniculum papporum Solnensis conciliabuli, et Hyperaspisten legitimae Antologiae vellicant; Veritatis radiis adobrutu, Joannes Iemicus scribebat*, Pozsony, 1612 (RMNY 1040).

⁶ PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazsagra vezerleo kalavz, melyhet irt Pazmany Peter, iesvitak rendin valo tanito*, Pozsony, 1613, Appendix, 1–118 (RMNY 1059). A továbbiakban: *Kalauz* 1613.

közvetlen felhasználására is találunk példát a *Kalauz* főszovegében. A redundáns szöveghasználatot Pázmány már említett kompilációs-újraíró eljárása indokolhatja. A *Tíz bizonyság*ot leszámítva az 1613-ig keletkezett Pázmányvitairatok többsége egy-egy konkrét protestáns személy ellen, pontosabban az általuk megfogalmazott katolikusokat érintő vád megcáfolására íródtak. Ezeket az aktuálisan felmerülő kérdéseket, vádakát Pázmány a katolikus apologetika rendszerében megmutatózó hiányosságokként értékelhette, ezért igyekezett azokat minden vonatkozásukban, a lehető leghamarabb megválaszolni. A vitairatokat mint a katolikus hitvédelemben elért részeredményeket illesztette be Pázmány a *Kalauz* logikai-teológiai kompozíciójába, amint az látható a Hargittay Emiltől kölcsönzött kompilációs szemtmán.

A Pázmány által írt vitairatok kompilációs szemtmájának (1603–1637) azon részlete, amely a Kalauz 1613-as, első kiadásába bekerült műveket tünteti fel⁷

⁷ A hátsó borítón lévő szemtema, HARGITTAY, Pázmány Péter írói módszere..., 2. jegyzetben i. m.

Nemegyszer oly módon történt ez a logikai beillesztés, hogy a protestánsok által felrótt vádak, negációkat Pázmány saját hitvédelmi tételrendszerének egy-egy állításaként használja fel. Erre látunk példát a *Peniculus papporum* esetében is. Minthogy jelen írást megelőzően, konferencia-előadások, illetve tanulmányok keretében már ismertettem a *Peniculus* tartalmát, illetve szerkezetét, elegendőnek tartom, hogy most kizárólag a *Kalauz*ba bekerült tematikai egységgel foglalkozzam.⁸ A latin nyelvű vitairat III. caputjában lévő *Tria argumenta vanitatis novi Ministerij Novatorum* című alfejezet egy részét Pázmány beépítette a *Kalauz* III. könyvének 3. részébe.

A szakirodalom a *Kalauz* III. könyvét úgy jellemzi, hogy abba a 6. résztől kezdődően Pázmány a *Tíz bizonytságot*⁹ szerkesztette be kisebb-nagyobb változtatásokkal.¹⁰ A III. könyvet Pázmány valóban ezen 1605-ben megjelent vitairatára építi fel, a fő szervező ereje a könyvnek az abban tárgyalt „tíz nyilvánvaló bizonytságot” arra vonatkozóan, hogy általában a nem katolikus vallások, vagyis a pázmányi értelemben vett eretniségek igaz vallások nem lehetnek. Ezen tétel alátámasztására Pázmány a már megírt tíz bizonytságot tizenégyre egészíti ki a *Kalauz*ban, és a III. könyv 2. részétől az ötödikkal bezárólag tárgyalja a plusz négy bizonytságot. A *Tíz bizonytságot*ban eredetileg tárgyalt tíz bizonyító erejű tétel a *Kalauz* III. könyvének 6. részétől kezdődik.

⁸ Lásd: BÁTHORY Orsolya, *Pázmány Péter Peniculus papporuma = A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, főszerk. SZÁRAZ Orsolya, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018 (Loci Memoriae Hungaricae, 7), 283–292; Uő, „Deák legyen ám!...” – *Pázmány Péter Peniculus papporum c. vitairatának latinsága = A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, KISS Farkas Gábor, LÁZÁR István, MOLNÁR Dávid, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Irodalomtudományi Intézet, 2019 (Convivia Neolatina Hungarica, 3), 229–244.

⁹ PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonytsága és rövid intése a török birodalomról és vallásról (1605)*, s. a. t. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Budapest, Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei, Kritikai kiadás, 2), 134, 733. jegyzet. A továbbiakban: PÁZMÁNY 1605/2001.

¹⁰ ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, *Pázmány Péter: 1570–1637 = PÁZMÁNY Péter, Válogatás műveiből*, vál. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, Budapest, Szent István Társulat, 1983, I, 96; HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter: Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz...*, Pozsony, 1637 = PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, kiad. KÖSZEGHY Péter, kísérő tanulmány HARGITTAY Emil, Budapest, Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézet, 2000 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 32), 9–10; HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere ...*, 2. jegyzetben i. m., 72–73, 162.

<i>Pázmány 1613 előtti művei, amelyeket beillesztett a Kalauz III. könyvébe</i>	Kalauz (1613) III. könyv <i>Közönséges jelenségek, melyekből ki-tetzcik, hogy az Római Hittől el-szakadott Vallások, igazak nem lehetnek</i>
	I. Rész Az Keresztységben csak Egy igaz és üdvösséges Vallás vagyon
	II. Rész Első bizonytsága az Új Vallások hamisságának: Mert kétségben-ejtő bizonytalanságra viszik az embert
<i>Peniculus papporum</i> , III. caput Tria argumenta vanitatis novi ministerii novatorum	III. Rész: Második bizonytsága az Új Vallások hamisságának: Mert nincs Rend szerént hívatott Lelki Pásztorok
<i>Felelet</i> (1603), II. rész Hogy az Lutheristák hiti és vallása új hit és vallás légyen	IV. Rész: Harmadik bizonytsága az Új Vallások hamisságának: Mert Ujak és mostaniak
	V. Rész: Negyedik bizonytsága az Új Vallások hamisságának: Az Pártosok tulajdon tanú-bizonytsága
<i>Tíz bizonytság</i> (1605) 1. rész (Hogy az mostani Új Tanítók első mestere az Pokolbeli Ördög volt) – 10. rész	VI. rész (Eotödik bizonytsága az Új Vallások hamisságának: Mert az Új Tanítók első Mestere az Pokolbeli Eördög volt.) – XV. rész

A III. könyv 3. részének témája az új tudományok hamisságának második bizonytsága, tudniillik hogy az eretnekeknek „nincs Istentől hivatott lelki páztorok”.¹¹ Ezt a tételét Pázmány az 1610-es *Peniculus papporum*ban bizonyította először, a témát ugyanakkor az evangélikusoktól kölcsönözte, akik a zsolnai zsinat védelmében írt *Apologiájukban* érvelnek azzal, hogy azért akarnak saját szuperintendenseket, mert a katolikus egyházban nincsenek igaz

¹¹ *Kalauz* 1613, 108–140; *Kalauz* 1637, 111–149.

és igaz hitű püspökök (veri et orthodoxi Episcopi).¹² *Pázmány a Peniculusban* egyfelől cáfolta, másrészt vissza is fordította ellenfeleire ezt a vádat, amit aztán a *Kalauzban* az igaz lelkipásztorság ismérveivel kiegészítve és a kálvinista, valamint az antitrinitárius felekezetekre kiterjesztve beemelt a saját hitvédelmi tematikájába.

Pázmány a *Peniculusban* három szillogizmusra építve cáfolja, hogy a zsolnai zsinaton választott püspökök hivatalukat isteni elhívással kapták volna. Pázmány a három argumentációs menetből kettőt a *Kalauz* III. könyvének 3. részébe, az utolsót pedig a III. könyv 6. részébe helyezi át. A szillogizmusok *Kalauzban* történő felhasználásakor végzett nagyobb szerkezeti változtatásokat az alábbi táblázatban vázoltam, ahol a P1, P2 a két premissza, a K a konklúzió.

<p><i>Peniculus papporum</i> 1611, 30–52, III. caput, <i>Tria argumenta vanitatis novi Ministerii Novatorum</i></p> <p>1. Szillogizmus (a lutheránusoknak igaz tanítók nincsenek)</p> <p>P1 Nem lehet az igaz papi hivatal, ahol nincs az apostolokig visszavezethető sora a papságnak</p> <p>P2 Luther fellépése után, előzmények nélküli papság jött létre</p> <p>K P1 bizonyítása P2 bizonyítása (párhuzam <i>Felelet</i>, 2. részzel)</p>	<p><i>Kalauz</i> 1613, 108–140, III. könyv 3. rész <i>Második bizonytsága az új tanítók hamisságának</i></p> <p>1. Szillogizmus (igaz pásztorok és Tanítók nincsenek a protestánsoknál)</p> <p>P1 „Nem lehetséges, hogy ott igaz tudomány legyen, ahol Istentül hivatott, és küldetett igaz Pásztorok nincsenek.”</p> <p>P2 „[...] Luther, Calvinus, Arianus gyöleközetnek, nincsenek igaz, és Istentül küldött Pásztori ’s Tanítói”</p> <p>K P1 bizonyítása P2 nem bizonyítja. A bizonyítást a III. könyv 4. részébe illeszti be a <i>Felelet</i> alapján</p>
<p>2. Szillogizmus (ordinaria vocatio, vocatio mediata/immediata)</p>	<p>2. Szillogizmus Részletesebben, külön tematikai alegységekben fejti ki</p>

¹² *Peniculus* 1610, 24–50; *Peniculus* 1611, 26–52. (Caput III.); *Apologia*..., 5. jegyzetben i. m., 4.

<p>3. Szillogizmus P1 nem lehet Istentől elhívott pásztor, aki ördögtől vette tanítását P2 Luther az ördögtől vette tudományát, az ő hatására kezdte hirdetni tanait K P1 bizonyítása P2 bizonyítása (Luther disputája az ördöggel a <i>Tíz bizonyosság</i> alapján)</p>	<p>3. Szillogizmus (Luthert az ördög tanította) A III. könyv 6. részébe illeszti be a <i>Tíz bizonyosság</i> és annak munkapéldányába írt jegyzetei alapján</p>
--	---

Eszerint az első szillogizmus bizonyítási menete lényegében ugyanaz a *Peniculus*ban és a *Kalauz*ban, a megfogalmazásukban van némi eltérés. A második premisszánál (*minor propositio*) válik el a két érvelésmenet.¹³ Míg Pázmány a *Peniculus*ban viszonylag röviden érvel amellett, hogy az evangélikusoknak nincs és nem is volt igaz, Istentől küldött lelkipásztoruk, addig ugyanezt a bizonyítást a *Kalauz*ban jóval hosszabban kifejtve, a másik két protestáns felekezetre (reformátusok, unitáriusok) kiterjesztve a következő, 4. rész („Harmadik bizonyossága az vy tudományok hamisságának: Mert Vjak és Mostaniak.”) 2. alfejezetébe helyezi át.¹⁴ Mindkét műben az 1603-ban kiadott, Magyar István ellen írt *Felelet* ugyanezen témára alkalmazott, elsősorban az orthodox lutheránus Aegidius Hunnius ekkleziológiai nézeteit cáfoló érvelésmenetét használja fel.¹⁵ Ez utóbbi előzményének viszont az

¹³ A *Peniculus*ban az első szillogizmus kisebb premisszájának bizonyítását (*Peniculus* 1611, 32–35.) így vezeti be Pázmány: „Assumptio argumenti clarior est, quam ut probatione indigeat”. A *Kalauz* III. könyvének 3. részében hasonlóan fogalmaz, amikor megindokolja, hogy miért a következő részbe helyezi át a bizonyítást: „[...] az Bizonyosságának Második részét, *Minorem propositionem*, kényű meg bizonyítani. De mivelhogy az Harmadik Bizonyosságban mutatom azt meg; hogy soha az Apostolok után, Luther Mártonig, csak egy Tanító sem völt, az ki ezt az vallást hirdette volna, mely az Augustána vagy Helveciai Confessióban vagon; nem késem most ez dologban.” *Kalauz* 1613, 113.

¹⁴ III, 4, 2. *Uo.*, 145–151.

¹⁵ PÁZMÁNY Péter, *Felelet Magyar István sárvári prédikátornak az ország romlása okairul írt könyvére* (1603), s. a. r. HARGITTAY Emil, Budapest, Universitas, 2000 (Pázmány Péter Művei, Kritikai kiadás, 1), 34–56. A *Felelet* ezen 2. részének Hunniust cáfoló egységét összehasonlítva a *Kalauz* ugyanezen témát tárgyaló részével, igazolva látjuk azt, amit Hargittay Emil általában a *Kalauz* és a *Felelet* között megfogalmazott: „Ha a *Felelet* és a *Kalauz* szövegét összevetjük, látható, hogy a korábbi mű minden nagyobb témája előfordul a *Kalauz*ban, mégpedig átfogóbb, újabb hivatkozásokat felmutató, bővebb kifejtésben. [...] Az érvelés logikája, érdeke és szándéka mindenhol megmarad, de a mondatok már átfórmálva, kiegészítve szerepelnek.” HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...*, 63.

az argumentáció tekinthető, amelyet Pázmány első hitvitáiratában, a latin *Diatriba theologica*ban írt meg.¹⁶

Visszatérve a *Peniculus* három, fentebb említett szillogizmusára, a második következtetés bizonyítási eljárása lényegileg mindkét műben megegyezik, a *Kalauz*ban viszont az argumentáció kidolgozottabb, több az azt támogató citátum. Pázmány a részletező átdolgozás eredményeként külön-külön bekezdést szentel annak, amit a *Peniculus*ban mindössze két mondatban fogalmaz meg: tudniillik hogy Luther semmilyen minőségében (sem papként, sem tanító-doktorként, sem pedig a világi hatalom kinevezettjeként) nem felel meg a *vocatio ordinaria*, vagyis az emberek révén történő papi szolgálatra való meghívás kritériumának. Ezeket a bekezdésnyi érveléseket az 1623-as és 1637-es *Kalauz*ban már külön fejezetekben tárgyalja.

<p><i>Peniculus</i> 1611, 35.</p> <p>A 2. szillogizmus bizonyítása</p>	<p><i>Kalauz</i> 1613, III. könyv, 3. rész, §4. Szokott rend szerént, emberek által nem küldettek az Új Tanítók, 113–120.</p> <p>(Egy-egy külön bekezdésben tárgyalja, hogy mi az ami nem elég a protestánsok igaz tanítóságához)</p>	<p><i>Kalauz</i> 1623, III, 3, 121–127. <i>Kalauz</i> 1637, III, 3, 117–124.</p> <p>Külön fejezetekben tárgyalja az egyes pontokat</p>
<p>Is enim licet in Ecclesia Romana Sacerdos, in Academia Catholica Doctor, renuntiatus fuerit; licet ad eam, quam Romana Ecclesia docet Veritatem, legitimam missionem habuerit: ubi tamen legationis suae</p>	<p>Az keresztyének [...] Papoktúl születettek, és a Papságot mint Atyai örökséget születés által nyerték... [...]</p>	<p>§6. Az igaz hivatalra nem elég, hogy Luther elein katolikus pap volt</p>

¹⁶ Lásd a *Diatriba* XI. és XL. számú téziseit. [PÁZMÁNY Péter], *Diatriba theologica: De visibili Christi in terris Ecclesia, adversus posthumum Guilielmi Witakeri librum, contra illustrissimum Cardinalem Bellarminum*, Graz, Widmanstadius, 1605 = P. P., *Krisztus látható egyházáról: Pázmány első latin munkája*, s. a. r., bev. ÖRY Miklós, Eisenstadt, Prugg Verlag, 1975, 6v–7r; 29r–v. A továbbiakban a kötetre történő hivatkozás: PÁZMÁNY 1605/1975.

<p>terminos transilivít, iisque ad quae docenda missus erat, contraria docere coepit, legitimae missionis privilegio excidit [...] Ad Magistratum vero saecularem, agenealogiten Lutherum, vocationis suae primordia reducentem, quis non rideat?</p>	<p>Az Doktorságot mi illeti, ez nem elégséges az Egyházi hivatalhoz... [...]</p> <p>Ötlet az Fejedelem, és Világi Tisztviselő rendek hitták...</p>	<p>§7. Luther doktorsága nem elég az igaz hivatalhoz</p> <p>§8. A fejedelmek hivatalja nem elég az igaz lelki pásztorsághoz</p>
---	---	---

A szillogizmusok *Kalauz*ba való beemelése együtt járt a kompilált szövegek stiláris változtatásával is. A *Peniculus* egészére, így olykor az argumentatív részére is jellemző szenvedélyes, sokszor rendkívül ironikus hangvételt (amelyet – a mű túlretorizáltsága, valamint a sok ritkán használt latin szó és kifejezés szerepeltetése miatt – Öry Miklós nem kis eufémizmussal „exotikus stílusnak” nevez)¹⁷ egy tárgyilagos, túlzásoktól mentes, érvelő tónus váltotta fel a *Kalauz*ban. Példát erre a harmadik szillogizmusban találunk, ahol a latin szövegben az egymás mellé halmozott, olykor igen ritka kifejezések közül kell szinte „kimazsoláznunk” a két premisszát és a konklúziót (ahogyan ezt az alábbi táblázatban félkövérrel jeleztem), a *Kalauz*ban viszont egy letisztult, tételes megfogalmazást találunk.

<p><i>Peniculus</i> 1611, 40.</p> <p>TERTIUM ARGUMENTUM [...] Fieri non potest, ut Divinam ille sortitus sit ad Praedicandum Missionem, qui ab ipsissimo Cacodaemone Avernali scientia gravidatus, deleterion illud doctrinae, orbi publicavit, quod ab infami hauserat magistro:</p>	<p>III. könyv, 6. rész <i>Kalauz</i> 1613, 179–180</p> <p>Az Ötödik Bizonyoságot, rövideden ilyen Kötésben foglalom: Mint Luciper az esetben Istentül, úgy meg-különödöt a' Tudomány az Igazságtúl, melye a' Pokol-béli Eördög tanította, izgatta, kiszette leg-először azokat, kik kotlói, költői, és hirdetői vóltak annak a' Tudománynak.</p>
---	--

¹⁷ ÖRY, *Bevezetés* = PÁZMÁNY 1605/1975, 31.

Atqui **Lutherus, cum antea Catholicus esset**, phasma phlegethontium conspicatus, phyltrum ab eo piacularare, quo dementaretur, accepit, **phrenesin hausit**, ejusque pellaci suadela inductus, ac flexanima oratione delinitus, **ab avita Religione descivit**; et quod in obscuro a **Diabolo**, materiario dogmatis sui **didicerat**, id orbi publicavit; suis etiam persuasit. **Ergo fieri non potest, ut Lutherus Vivinam ad praedicandum sortitus sit Missionem**. Quod si Primpilus, si parens caeterorum Praedicantium, qui deinceps ab ipso procreati sunt, Diabolica missione, non spiritus sancti unctio delectus ad docendum fuit; in propatulo est, ne caeteram quidem passivorum discipulorum succedaneam turbam, Deo destinante excitam esse.

Azt pedig, maga vallyá Luther, és a' Calvinisták vastagon bizonyítták, hogy Luthert az Eördög, tetczésére hajtotta: és, a' mit egyszer Eördög Iskolájában kapa, azt tanította: most-is azont vítatták az ő-utánna lázzadot Predikátorok. Hasonló dolgot tanít Zvinglius, a' Calvinista Vallás első Attya, maga-felől: a' Lutheristák-is ezzel terhelik őtet. Lehetetlen tehát, hogy Isteni tudomány légyen, a' Luthertől, és Zvingliustól ki-terjesztetet vélekedés.

A *Peniculus*ban lévő ezen harmadik következtetést Pázmány – amint azt már említettem – a *Kalauz* III. könyv 6. részében használja fel annak bizonyítására, hogy „Luther Mártont az ördög tanította”. A szillogizmus második premisszájának igazolására Luthernek az ördöggel folytatott vitáját alkalmazza érvként. A közismert, más szerzők által is számos alkalommal hivatkozott és idézett disputát Pázmány is többször szerepelteti argumentumként hitvitáiraiban, minthogy az nagy bizonyító erővel és retorikai értékkel rendelkezik, amennyiben Luther maga beszél el a disputát a *Von der winckelmesse und Pfaffen Weihe* című, 1533-ban megjelent írásában.¹⁸ Pázmány először a *Tíz bizonytságban* használja ezt az érvet, amit aztán újra megírt a *Peniculus*ban latinul.¹⁹ Luther ördöggel folytatott disputája mint a „Hogy az lutherista hitnek első plántálója az ördög volt” tétel bizonyítására szolgáló egyik érv a *Tíz bizonytságban* jól elkülöníthetően, tipográfiailag kiemelten szerepel, amelyet a bizonyító-cáfoló eljárás követ. A *Peniculus*ban Pázmány nem idézi egy

¹⁸ Martin LUTHER, *Von der winckelmesse und Pfaffen Weihe*, Wittenberg, Nickel Schirlentz, 1533. VD16 L7242. Pázmány a mű latin fordítását használta a Luther-összes Thomas Klug-féle kiadásában: Martin LUTHER, *Tomus septimus omnium operum reverendi domini Martini Lutheri [...]*, Wittenberg, Thomas Klug, 1557, 228r–230v.

¹⁹ A disputa szövegének magyar fordítása: PÁZMÁNY 1605/2001, 41:8–43:19; *Peniculus* 1611, 44–47.

összefüggő egységként a disputa latin szövegét, inkább utal rá egy-egy mondatot citálva belőle, így az érv a bizonyító-cáfoló eljárás részeként olvasható. A latin nyelvű argumentáció természetesen nem a magyar szöveg szó szerinti fordítása, de a két változat között találunk szöveg szerinti megfeleléseket is.

<p><i>Tíz bizonytság (1605)</i>, Budapest, Universitas, 2001</p>	<p><i>Peniculus papporum (1611)</i> a kritikai kiadáshoz betördelt verzió</p>
<p>48:27–49:5 Ha immar ackor, el szakat vala Luther az papista vallastul, mikor az Eordeogh hozza mene, mi az oka hogy, a reghi fegyuert kapa melyhez a Papistasagba szokot vala, ha immar ackor, mint egy Vy kouacz Vy hitet kalapalt vala, Miert nem nilua, valamely Vyonnaan csinalt eles kardhoz? [...] 49:8–12 Mi szükseg vala, hogy az Eordeogh, enni bizonisagockal, enni Amplificatiockal ereossitene, es el hitetne, a mit immar hiszen vala Luther? Vallion Szokot dologhe, hogy azt, nagy kialtással, sok bizonisaggal, ereossicsuc, a mit iol tuggiuc hogy reghen el hyt, a kiuel beszellünc?</p>	<p>49:3–4 Cur nova, quae novus ipse Vulcanus tibi fabricaras arma, non arripuisti; Cur ad ea, quibus sub Papatu assueveras, confugisti? [...]</p> <p>48:26–30 quid causae fuit Daemoni, cur rem, antea Luthero exploratissimam, tanta contentione, tantis clamoribus, tot amplificationibus perurgeret, confirmaretque?</p>
<p>49:16–19 Ha azert meltan hiszüc, hogy a kigio csala megh Euat, Miuelhogij, eleibe aduan az alma ételneç hasznat, es hogy ebbeol semmi niaualiaia nem köuetkeoznec, arra viue eotet, hogy az tilalmas fához nyulna:</p>	<p>51:4–10 Si igitur constat, Evam a Daemone inductam, vetitum fructum degustasse, eo quod etsi initio reluctari, ac abnuere coepit, postea tamen id, quod suaserat Doemon, fecit, fructum decerpsit, comedit;</p>
<p>51:8–10 Mert noha ebbe az hoszu disputatioba, sok bizonisagokat tamazt az Satan, De sohult csak egy szoual sem emlekeziec, a ketsegeben esesrül.</p>	<p>49:24–5:2 Atqui in hac Daemonis cum Luthero disputatione, nullum verbum, nec quoad vocem, nec quoad rem, est de desperatione.</p>

Az Argumentomnac, es bizonisagnac, oly tulajdonsaga vagion, hogy a mirül nincz semmi emlekezet a bizonisagokba, lehetetlen hogy az megh bizonittassec.

Nam non solum vocabulum Desperandi, sed nec signum ullum, quo res ipsa insinuetur, aut suadetur, in ea disputatione continetur: et tamen ita usu comparatum est, ita omnes ratiocinandi leges suadent, ut in argumentatione practica, qua scilicet aliquid faciendum suadetur, illud exprimatur, quod quis persuadere conatur.

A *Tíz bizonyás*gnak Pázmány saját kezű javításait, kiegészítéseit tartalmazó úgynevezett munkapéldányában szintén megtaláljuk az ördöggel folytatott disputát a kéziratos bejegyzések között.²⁰ Pázmány ide jegyzetelte ki pár mondat híján a teljes szöveget a latin nyelvű Luther-összes hetedik, 1557-ben, Wittenbergben megjelent kötetéből. Luthernek ez az önvallomása már kortárs követői számára is nehezen vállalható volt, a katolikus és kálvinista hitvitázók pedig rendszeresen bizonyítékként használták fel a lutheri tanok diabolikus eredetének igazolására.²¹ Még az ördögi disputa első nyomdai megjelenése után hetven évvel is volt olyan evangélikus, aki megpróbálta kimagyarázni a történetet. A *Kalauzra* később cáfolatot író Friedrich Balduin (1575–1627), a szászországi Oelsnitz szuperintendense szerint az ördög voltaképp nem meggyőzni akarta Luthert a katolikus vallás hamisságáról, mert azzal már amúgy is tisztában volt, hanem kétségbeesésbe kívánta őt kergetni.²² Balduin ezen kétségbe ejtésről/kétségbeesésről szóló felvetését Pázmány már a *Tíz bizonyás*gnban is hosszan, nagy hévvel támadta és cáfolta, amely eszme-futtatása, természetesen

²⁰ PÁZMÁNY Péter *Tíz bizonyás*g (1605): *Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. AJKAY Alinka, közreműk. BÁTHORY Orsolya, VARSÁNYI Orsolya, Budapest, Universitas – EditioPrinceps, 2012 (Pázmány Péter Művei, Kritikai Kiadás, 5), 228–231. A továbbiakban: PÁZMÁNY 1605/2012.

²¹ *Peniculus* 1611, 42. „Priusquam tamen Lutheri verba adferamus, memoria repetendum est, non hodie primum, hoc tantum ac tam inauditum crimen, Luthero exprobratum fuisse. Ut enim taceam Catholicos, Hosium, Lindanum, Prateolum, Surium, Ederum, Nasum, Perpinianum, Duraeum, Copum, Ulenbergium, Bellarminum, Serarium, alios; ipsi Calvinistae, et vivo, et mortuo Luthero, quod Diabolo magistro, profecerunt, objecerunt.” Luthernek az ördöggel való disputáját mint retorikai érvet Pázmány összesen 11 alkalommal írta meg. BÁTHORY Orsolya, „Halladsza Luther...” – *Luther és az ördög disputája Pázmány műveiben = Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban*, szerk. KISS Farkas Gábor, MACZÁK Ibolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport – MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport, 2019 (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok, 22), 115–138.

²² Friedrich BALDUIN, *Hyperaspistes Lutheri, aduersus maledicam orationem Nicolai Serarii [...]*, Lipsce, Rhodius–Lantzenberger, 1603. (VD17 39:127311B).

átírva, átstrukturálva a *Peniculus*ba is bekerült latinul.²³ Pázmány azonban nem érezte kellően kifejtettnek ezt a cáfolatát, így a *Tíz bizonyosság* munkapéldányában a *Peniculus* alapján ismét megírta az okfejtést, úgy, hogy az argumentáció egyes elemeit, vagyis az érvelés szerkezetét újra átrendezte, jelentősen kibővítette, az érvelés egy-egy tételét meg is számozta.²⁴ A számozást a *Peniculus* második, 1611-es kiadásába be is emelte lapszéli jegyzet formájában.²⁵ Ez a példa is jól illusztrálja, hogy Pázmány írásai nem annyira lezárt szövegek, mint inkább szövegállapotok, amelyeket szerzőjük egy retorikailag tökéletesebb változat megalkotásának reményében időről időre átalakított.

A fentebb leírt, Pázmány szövegalkotói eljárására irányuló filológiai mikrovizsgálat kiindulási pontja a *Peniculus papporum* egy marginális bejegyzése volt. Ezt maga Pázmány írta a *Peniculus* 1611-es kiadásának egyik, ma az Akadémia kéziratárában őrzött példányába, a 80. lap szélére.²⁶ (A saját kezű, szövegkorrekciós szerzői bejegyzések miatt ezt a példányt joggal tekinthetjük Pázmány munkapéldányának.)²⁷

A példány, amint arról a címlapverzón található bejegyzés tanúskodik, Fraknoi Vilmos tulajdonában volt, aki Ipolyi Arnoldtól kapta azt ajándékba. A jó állapotban lévő kötetben összesen 8 lapon találunk magától Pázmánytól származó javításokat, kiegészítéseket. Ezek jobbára egy-egy betű vagy szó javításai.²⁸

A már említett, a mű 80. lapján lévő 3 hosszabb lapszéli annotáció közül kettő locusbejegyzés, ami a nyomtatott hivatkozás *Ibidem*jéhez további *Similia*, vagyis hasonló tartalmú szövegekre utal. A harmadik jegyzet pontosító jellegű. Pázmány kihúzta a nyomtatott szövegben lévő, Luther házasságról szóló sermójából citált mondatot, és annak egy szó szerinti, bővebb változatát idézte a lapszálon.

²³ PÁZMÁNY 1605/2001, 46:24–56:20. Pázmány csak Baniensis Rhetorculusként emlegeti Balduint a *Peniculus papporum*ban. *Peniculus* 1611, 40, 43, 45.

²⁴ PÁZMÁNY 1605/2012, 231–232.

²⁵ *Peniculus* 1611, 46–47.

²⁶ MTAK Kézirattár RM II. 613. A kötet címlapverzóján Ipolyi Arnold beszercebányai püspöki pecsétjének két nyomata látható. A tulajdonos bejegyzése: „Ajándékol Pázmány írójának Frankl Vilmosnak. Ipolyi Arnold”.

²⁷ Három Pázmány-mű ún. munkapéldánya állt ezidáig rendelkezésünkre, a *Felelet*, a *Tíz bizonyosság* és a *Setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője* egy-egy kötete. A *Peniculus papporum* ezen példánya tehát a negyedik munkapéldányok sorában. Az eddig ismert munkapéldányok általános ismertetéséhez lásd: HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...*, 2. jegyzetben *i. m.*, 19, 214–216.

²⁸ Pázmány saját kezű korrektúrajavításai találhatóak a következő oldalakon: 4., 5., 28., 57., 79., 80., 88., 101. Ezek egy-egy betűjavítások a lapszálon.

<p><i>Peniculus papporum</i>, 1611, 80.</p>	<p>Pázmány saját kezű marginális bejegyzése a <i>Peniculus papporum</i> 1611-es kiadásának, MTAK Kézirattár RM II. 613. jelzetű példányában, a 80. lapon. Ugyanez a Luther-idézet olvasható a <i>Kalauz</i> 1613-as kiadásában (III. könyv. 11. rész) a 275. lapon</p>	<p>Tíz bizonyság = PÁZMÁNY 1605/2001, 160:24–161:4</p>
<p><i>Vt non est in tua potestate, vt foemina non sis, sic nec in te est, vt absque viro degas: Nec enim libera est electio, sed res natura necessaria, vt foeminam oporteat mari sociari. Magisque necessarium, quam edere, bibere, purgari, somno intentum esse. Neque possibile est, vt castus maneat.</i></p>	<p>Ut non est in meis viribus situm ut Vir non sim: tam non est mei iuris ut absque muliere sim. Rursum, ut in tua manu non est, ut Femina non sis: sic nec in est, ut absque viro degas, nec enim libera est electio aut consilium, sed res natura necessaria, ut marem feminae, feminam mari sociari oporteat.</p>	<p><i>Szinte mint az en tehetsegeembe nincz, hogy firfiu nelegiec, vgi nincz hatalmadba, hogy azzoni ember nekül legiec. Es mikeppen nincz a te hatalmadba, hogy azzoni nelegy, szinte vgy nincz tehetsegedbe, hogy firfiu nekül legy; Mert nem szabad akaraton all, hanem természet szerent szüksegh,</i></p>
	<p>Verbum enim hoc, quod Crescite, multiplicamini, non est praeceptum, sed plus quam praeceptum, Divinum puta opus, quod non est nostrarum virium, ut impediatur. vel omittatur, sed tam necessarium, quam ut masculus sim, magisque necessarium quam edere, bibere, purgari, mucum emungere, somno et excubiis intentum esse, neque possibile est, ut castus permaneam.²⁹</p>	<p><i>hogy egy massal keozeoskeoggiene, a firfiu es azzoni allat, holot amaz Isten szaua, Neuekeggietec es szaporoggiatoc, nem parancsolat, hanem minden parancsolatnal nagjoc. Jsteni dolognac itild ezt, mely sockal szüksegesb, hogy sem az étel, ital, álom, vigiazas, Es vgian lehetetlen dologh, hogy tisztan ély.</i></p>

²⁹ Martin LUTHER, „Sermo de Matrimonio” = *Tomus quintus Operum omnium [...] M. Lutheri*, Wittenberg, Thomas Klug, 1554, 119. – Ugyanezzel a Luther-szöveghellyel és annak Pázmánynál lévő kontextusával foglalkozott érintőlegesen Szörényi László egy, az irodalmi hagyomány által tévesen

<p><i>Tíz bizonyság, VI. rész,</i> Luther házasságról szóló sermójából vett idézetek incipitjei PÁZMÁNY 1605/2001, 160:15–29; 203:10–26 alapján</p>	<p><i>Peniculus papporum</i> 1611, 78–80.</p>	<p><i>Kalauz</i> 1613, 275</p>
<p>hogya a Luther vallása szerént szabad minden fertelmesség:</p>		<p>A Bujaságra tanít Luther</p>
<p>1. Vannac oly vad, es kemeni azzoni allatoc...</p> <p>2. De it, melto hogi az eo ferie azt mongia, Ha te nem akarod ... ieioieon eleo a szolgáló leania...</p> <p>3. Szinte mint az en tehetsegebe nincz, hogi firfiu nelegiek...</p> <p>[...]</p> <p>Szent Házasságrúl:</p>	<p>4. Si alter conjugum, ex iracundia separatus, in gratiam redire nolit ...</p> <p>5. Si maritus uxorem ad furtum, vel quodcunque aliud flagitium instruat ...</p> <p>6. Quod si alter conjugum absit, ...</p> <p>7. Fas est vt uxorem fratris mei defuncti Ducam ...</p> <p>1. Reperiuntur adeo pertinaces uxores, ...</p>	<p>1. Reperiuntur adeo pertinaces uxores, ...</p> <p>2. Hic oportum est, vt maritus dicat; si tu nolueris, alia volet; si domina nolet, veniat ancilla ...</p> <p>3. Vt non est in tua potestate, vt foemina non sis ...</p> <p>–</p>
<p>4. Ha megh haragudian eggic a hazasoc keozzul, el válic es megh nem akar bekelleni...</p> <p>5. Azonkeppen ha az Vra, feleseget, lopasra vagy egieb bünre tanittia...</p> <p>6. Ha eggic az hazasoc keozzul tauuli vagion, nem tartozic...</p> <p>7. Az en Apam vagy Aniam hugat szabad nekem Elvennem...</p>	<p>2. Hic oportum est, vt maritus dicat; si tu nolueris, alia volet; si domina nolet, veniat ancilla ...</p> <p>3. Vt non est in tua potestate, vt foemina non sis ...</p>	

Epikurosznak tulajdonított gnóma József Attilánál összegződő továbbéléséről írt tanulmányában. Szörényi László, *Ehess, ihass... József Attila Ars poeticájának értelmezéséhez*, Irodalomtörténet, 2005, 383. (Luther fentebb idézet véleményének epikureizmussal, „Epikuros malacával” való érintkezése a korabeli olvasók előtt is nyilvánvaló lehetett, mivel a Luther-összes ötödik, 1554-es kötetének egyik Lyonban őrzött példányába az ominózus szöveg hely mellé valaki azt írta: „O porcum!”)

Amint látjuk, Pázmány a *Tíz bizonyosság* 6. részének két témaegységében is előveszi Luther ugyanezen, házasságról szóló sermóját. Először annak bizonyítására idéz abból, „hogy a Luther vallása szerént szabad minden fertelmesség”, másodsor akkor citálja, amikor ugyanebben a 6. részben bizonyítja, hogy a protestánsok valamennyi katolikus szentséget – köztük a házasságot – kiforgatnak szentségi mivoltukból. A *Kalauzba* csak az első témaegységben szereplő három idézetet emeli át szó szerint latinul, még hozzá a 11. rész „A bujaságra tanít Luther” című alfejezetébe, a többi idézetet nem veszi át, mivel a házasság szentségével csak érintőlegesen foglalkozik. A *Peniculus*ban viszont valamennyi Luther-sermőidézet megvan latinul, ami a *Tíz bizonyosság*ban magyarul szerepel, csak éppen itt előrébb vannak azok, amelyek a házassággal kapcsolatosak, utóbb pedig a Luther erkölcstelenségére vonatkozóak.³⁰ A *Peniculus* tematikájának ugyanis ez a sorrend jobban megfelel, mivel itt az argumentáció célja a zsolnai zsinat azon határozatának megkérdőjelezése, amely lehetővé tette az újonnan megválasztott szuperintendensek számára a peres eljárásokban, például a házassági ügyekben való bíráskodást. Mivel Pázmány úgy gondolja, hogy a szuperintendensek figyelmen kívül fogják hagyni az egyház kánonjogi rendelkezéseit, így nyilván Luther házassággal kapcsolatos szabados nézetei lesznek majd számukra az irányadók.³¹ Pázmány a konkrét ügy megcáfolása után helyezi általánosabb szintre a problémafelvetést, tudniillik: hogyan tudna megfelelően dönteni ilyen ügyekben egy olyan bíró, akinek vallástanítója efféle, az idézetben említett elfajzásokat propagál. Ez utóbbi alátámasztására „veti be”, úgymond, a két, Luther erkölcstelenségére, bujaságára vonatkozó idézetet.³²

Úgy vélem, a fentebb ismertetett példák jól szemléltetik azon szövegalkotási eljárásokat, amelyeket Pázmány saját írásainak „újrahasznosításakor” alkalmaz. Láttuk, hogy egy alkalmi vitairat résztémáját milyen módon illeszti be a *Kalauz* nagyobb ívű logikai-tematikai szerkezetébe, hogyan használja fel a szillogizmusokat fejezetstruktúrálásra, miként ülteti át magyar nyelvű

³⁰ *Peniculus* 1611, 78–80.

³¹ *Uo.*, 78. „Quaero, quos Canones, quam judicandi formulam, in causis decimarum, matrimonii, dotis, etc. sectabimini? Nam Leges patriae nihil de causarum hujusmodi dijudicandarum norma aliud tradunt, quam ut juxta Canones judicentur. Illos Canones nominant, quos publicitus Luther, Propheta meribibulus exussit. Quid igitur agetis? [...] Verumenimvero, ut gratum vobis faciam, vestrumque sublevem ex parte laborem, Praedicantes, licet camerinam hanc invitus commoveo. facem, tamen praeferam, et chrias, ac veluti acroamata, Canonesque, ex progenitoris vestri placitis colligam, in una matrimonii causa.”

³² *Uo.*, 80. „Deum immortalē! in quae tempora reservati sumus? qui Cynicis Philosophis erubescenda pro palam docet, Propheta est, *Apostolus est! Ne tamen absque ratione haec paradoxa docuisse videretur; gravem, ac novo Evangelista dignam probationem annectit: Vt non est in tua potestate, vt foemina non sis, sic nec in te est, vt absque viro degas [...]*”

szövegét latinra az eredeti hangnem megtartásával, majd a latint magyarra jelentős stiláris változtatással. Azt is láthattuk, hogy a szövegek újrahaznosításának iránya nemcsak a *Kalauz* felé mutat, hanem a *Kalauz*t alkotó művek egymásból is építkeznek, sőt a *Kalauz* irányából is jöhet egyfajta retrospektív önreflexió. A már említett és a példákkal illusztrált sajátos szövegalkotási eljárás révén az egyes művek egymással, illetve a *Kalauz*szal mintegy kölcsönhatásba kerülnek, és ezáltal egy meglehetősen bonyolult összefüggésrendszer alakul ki közöttük. A *Peniculus papporum* a *Kalauz* főszövegében való eddig nem kimutatott felhasználásának igazolásával reményem szerint én is hozzájárulhattam ezen komplex viszonyrendszer feltárásához.